

मृत्युमीमांसा

: संपादक :
शशिकांत शाह

'मैं मृत्यु सीखाता हूँ'

મૃત્યુમીમાંસા

મૃત્યુ અંગે ચીન્તન કરવું એ કાયરતા નથી

—ડૉ. શશીકાન્ત શાહ

પ્રકરણ બીજું

ઓશોએ 'મૈં મૃત્યુ સીખાતા હું' પુસ્તકમાં નોંધ્યું, 'મૃત્યુથી મુક્ત થવાનું નથી અને ન તો મૃત્યુને જીતવાનું છે. મૃત્યુને જાણવાનું છે, સમજવાનું છે.' 'મૃત્યુનું સ્વાગત' પુસ્તીકામાં નોંધાયું છે, 'સન્તો મૃત્યુ પહેલાં મરી જવાની વાતો કહેતા હોય છે. આ કંઈ નીરાશાની વાણી નથી; એ તો છે અત્યન્ત વીધાયક વાત.' રવીન્દ્રનાથે મૃત્યુને સમ્બોધન કરતાં લખ્યું છે, 'હે મૃત્યુ, ઈચ્છા થાય ત્યારે આવજે. હું તને ખાલી હાથે પાછું નહીં મોકલું. મારું જીવનપાત્ર છલોછલ ભરેલું છે.'

જીવનપાત્ર છલોછલ ભરાયેલું હોવાની પ્રતીતી, કેટલી મોટી વાત છે!

@ @ @

મૃત્યુ અંગે ચીન્તન કરવું એ કાયરતા નથી

'હવે આપણે જીવવાનું કેટલાં વરસ છે' એવું કોઈ વરીષ્ઠ નાગરીક બોલે તો એની મજાક ઉડાવવાનો રીવાજ સમાજમાં છે. ઉમ્મરનો નીર્દેશ મોહ, વાસના, ગમાઅણગમાઓ, રાગ-દ્વેષ વગેરે છોડવા તરફ ઈશારો છે એવું વીચારનારે, એવું બોલનારે ખોટું શું કહ્યું, ભાઈ? એક પીસ્તાળીસ વરસના ઉદ્યોગપતીએ ઓશોના મૃત્યુ અંગેનું ચીન્તન અહીં રજૂ થયું એ અંગે આનન્દ પ્રગટ કરીને, મને 'મૃત્યુનું સ્વાગત' નામની પુસ્તીકા મોકલી છે. શ્રી રામકૃષ્ણ સેવાસમીતી દ્વારા પ્રકાશીત થયેલી આ પુસ્તીકામાં મૃત્યુનું સ્વાગત કરનારા, મૃત્યુને આલીંગન આપવા ઈચ્છતા માણસોની વાતો કરવામાં આવી છે.

આશ્રમના વૃદ્ધાત્મા બાળુભાઈ મહેતા. વીનોબાજી તેમને કહેતા, 'બાળુભાઈ, સંગીત શીખો છો કે નહીં?'

બાળુભાઈ કહેતા, 'હવે શું ગાવું? ઉપર જવાનો સમય પાકી ગયો છે.'

તો વીનોબાજી કહેતા, 'ગાતે ગાતે જાના ઔર જાતે જાતે ગાના!'

ક્યારેક મૃત્યુની વાત નીકળતી તો હસતા હસતા સંત નામદેવનું ભજન ગણગણતા - 'કાળ દેહાસી આલા; ખાઉં આમ્હી આનંદે નાયું-ગાઉં.' 'દેહનો કોળીયો કરવા આવી પહોંચ્યો છે અને અમે આનન્દથી નાચી રહ્યા છીએ-ગાઈ રહ્યા છીએ.' સંત તુકારામેય કહ્યું જ છે, 'મરણ માઝે મરોની ગેલે મજ કેલે અમર' - 'મારું મરણ મરી ગયું અને હું અમર થઈ ગયો !' મૃત્યુ મરી ગયું એટલે કે વાસના-વીકાર સમાપ્ત થઈ ગયાં. આસ્તીક-અહંકાર પણ ખતમ થઈ ગયાં. નામરુપાત્મક દુનીયાનું કોઈ આકર્ષણ તેને ખેંચી નહીં લઈ જાય. કાંઈક કરવું છે, કાંઈક બનવું છે, કાંઈક પામવું છે એવી એવી કાઈ આકાંક્ષા તેને સતાવતી નથી. દેહ-મનમાં પુર્ણ નીઃસ્પૃહતા આત્મસાત થઈ ગઈ છે. ન જીવવાની આકાંક્ષા શેષ છે; ન મરવાની. ભીતર પુરું સમાધાન છે. નીજાનન્દની મસ્તી અસ્તીત્વના રોમ રોમમાંથી પ્રગટ થઈ રહી છે ને તે ગાય છે : 'આપુલે મરણ પાહિસે મ્યાં ડોળા' : 'મારી આંખોથી હું મારું મૃત્યુ જોઈ રહ્યો છું. તો ઝાલા સોહળા અનુપમ'-'તે અનુપમ ઉત્સવનું શું વર્ણન કરું?'

શેક્સપીયરે કહ્યું કે, 'તમારો મીત્ર સાંજે મરવાનો છે તે તમને ખબર હોત તો, તમે તેની સાથે જે કઠોર વ્યવહાર કર્યો તે, કરત કે?' વીનોબાજી કહે છે કે, શેક્સપીયરના આ વચનથી મારા ચિત્ત પર વીલક્ષણ અસર થઈ. મારો સ્વાભાવીક ક્રોધ આ વચનથી અડધો થઈ ગયો. સામેના માણસનું મૃત્યુ નજીક છે એવો ખ્યાલ આવતાં જ આપણો વ્યવહાર મૃદુ થઈ જશે. તે જ રીતે કોઈ પણ ક્ષણે મૃત્યુ આપણું પણ ગળું દબાવી શકે છે, તેનો ખ્યાલ રહ્યો તો પણ કઠોર વ્યવહારથી બચી જઈશું. મૃત્યુનું સ્મરણ જીવનની ક્ષણભંગુરતાની યાદ તાજી કરાવે છે. કાયની શીશી છે, ક્યારેય તુટી જઈ શકે, તે તુટે તે પહેલાં કોઈનું હૃદય ન તોડીએ. મૃત્યુનું સ્મરણ આપણને સમેટવાનો મંત્ર શીખવે છે. ક્યારેય આ દુનીયા છોડીને જવાનું છે તો સદાયે આપણને સમેટાયેલા ન રાખીએ? સુર્ય પોતાનાં કીરણો રોજ ફેલાવે છે ને રોજ સમેટે છે. સુર્ય પાસેથી આ કળા આપણે પણ શીખવાની છે.

મૃત્યુને માટે રડવું-કકળવું, તેનો શોક મનાવવો, તેને અમંગળ માનવું, આ બધાનાં મુળમાં છે, આપણું અજ્ઞાન. જીવનનું એ અન્તીમ પર્વ છે. પુરી ખેલદીલીથી એનો સ્વીકાર કરીએ, સ્વાગત કરીએ. પશ્ચીમી જગતની શ્રેષ્ઠ નર્તીકા, ઈઝાબેલા ડંકલ, પોતાના બે કુમળાં બાળકોને અકસ્માતમાં હોમાયેલાં જુએ છે. હૃદય તો આ વાતનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર નથી; પરન્તુ પોતાનાં વહાલાં બાળકોની આ વીદાયને, ગૌરવપુર્ણ, સૌંદર્યમય કલાત્મક પદ્ધતીથી ઉજવવા માંગે છે. તે કહે છે : 'હું

મારાં બાળકોને ખુશી, રંગ, રોશની અને સૌંદર્યની સાથે વીદાય દેવા ઈચ્છું છું કે જેથી કોઈ પણ રીતે અકસ્માતના આ ભયાનક આઘાતને સૌંદર્યમાં પરીવર્તિત કરી દેવાય.'

મૃત્યુ ક્યારેય આવી શકે. તો પછી ચીત્તને ક્યાંય આસક્તીમાં ફસવા ન દઈએ. અન્યથા તો આસક્તી પુનર્જન્મનું બન્ધન ઉભું કરશે. મૃત્યુ અનાસક્તીનો બોધ આપે છે; સાથેસાથે અસંગ્રહની પણ પ્રેરણા આપે છે. મૃત્યુ પછી આપણી સાથે કોઈ પણ-કંઈ પણ આવવાનું નથી; સીવાય આપણી સદ્ભાવના. કહે છે કે પોતાના અન્તીમ દીવસોમાં સમ્રાટ સીકન્દર, પોતે એકઠી કરેલી સમ્પત્તિને જોઈને રડતો હતો કે જે સંગ્રહ માટે મેં આટલાં કષ્ટ ઉઠાવ્યાં, તેમાંથી એક પણ ચીજ હું મારી સાથે લઈ નહીં જઈ શકું. આમ, મૃત્યુ આપણને અનાસક્તી અને અસંગ્રહનો બોધ પણ આપે છે.

ઓશોએ લાઓત્સેને ટાંકીને જે બોધ આપ્યો છે તે સમજી લઈને, 'મૃત્યુની મીમાંસા'ની આ ચર્ચા સમેટી લઈએ. 'મૌનમાં જ પરમ શાન્તી છે' એવું તમામ શાસ્ત્રોએ કહ્યું છે. લાઓત્સે મૃત્યુની કરીબ હતા ત્યારે એક શીષ્યે કહ્યું, 'આપના જીવનનાં કેટલાંક રહસ્યો અમને જણાવો.' લાઓત્સે ઉવાચ : 'પહેલું રહસ્ય એ છે કે જીવંતમાં કદી કોઈ મને હરાવી નથી શક્યું.' શીષ્યોએ કહ્યું, 'આ રહસ્ય તો તમે અમને કદી બતાવ્યું જ નથી! અમને પણ કઈ રીતે જીવવું તે મન્ત્ર શીખવી દો.' લાઓત્સે કહ્યું, 'તમે ખોટું સમજી બેઠા. મેં તો એટલું જ કહ્યું કે આજ સુધી કોઈ મને હરાવી નથી શક્યું અને તમે મારી પાસે 'જીતવા'ની તરકીબ શીખવા ઈચ્છો છો? મને કોઈ હરાવી ન શક્યું; કારણ કે હું તો હમ્મેશાં હારેલો જ હતો. મને હરાવવાનો કોઈ ઉપાય જ એમની પાસે ક્યાં હતો ! મને હરાવવામાં કોઈને મઝા જ આવતી નહોતી; કારણ કે જે પહેલેથી હારેલો જ છે એને હરાવવામાં કોઈને મઝા ક્યાંથી આવે ? જે જીતવા ઈચ્છે છે, વીજેતા બનવા ઈચ્છે છે તેને હરાવી શકાય; હારેલાને કઈ રીતે હરાવી શકાય? ખરેખર તો, જ્યાં તમે જીતવાની ઈચ્છા રાખી, ત્યાં જ તમારી હાર થઈ ગઈ. જીતવાની તમન્ના એટલે પરાજયનો પ્રારંભ.'

હવે, લાઓત્સે આગળ વાત લમ્બાવે છે : 'કોઈ મારું અપમાન કરી શક્યું નથી; કારણ કે મેં કદી કોઈની પાસે માનની અપેક્ષા રાખી નથી. માનની આકાંક્ષા સેવશો ત્યાં અપમાન થવાનું જ.' લાઓત્સે પોતાના જીવનનું મહાન સત્ય સમજાવતા કહે છે, 'મને કદી ક્યાંયથી હટાવવામાં આવ્યો નથી, બહાર કાઢવામાં આવ્યો નથી; કારણ કે મારું સ્થાન પહેલેથી જ બહાર હતું, જ્યાં પગરખાં-બુટ, ચંપલ ઉતારવામાં આવે ત્યાં જ અમે બેઠક લીધી. અમે છેક છેવાડે હતા, અહીંથી અમને કોણ ખસેડી શકે ?'

મૃત્યુને સૌન્દર્યમય બનાવવાનો આ પણ એક માર્ગ છે.

જીન્દગી અને મૃત્યુ બન્ને, આનન્દમય કઈ રીતે બને તેની ઉંડી અને આકર્ષક સમીક્ષા ઓશોએ 'મેં મૃત્યુ સીખાતા હું'માં કરી છે.

મેઘધનુષ

'સુનો, યહાં સે મેરે દોસ્તો, ઈજાજત દો;

મુઝે તલાશ મેં અપની રવાના હોના હૈ !

●●●

જીન્દે શક હો વો કરે ઔર ખુદાઓં કી તલાશ,

હમ તો ઈન્સાન કો દુનીયા કા ખુદા કહતે હૈં !

-ડૉ. શશીકાન્ત શાહ

આમ તો 'મૃત્યુમીમાંસા'નું પ્રકરણ બીજું અહીં પુરું થાય છે; પણ લેખકના ગુરુ ડૉ. ગુણવન્ત શાહનાં બે અવતરણો આ પુસ્તીકામાં છે. તે અહીં મુક્યા વીના વાત અધુરી રહેશે. તેથી મુકું છું....

પુસ્તીકાની શરુઆતમાં મુકેલું અવતરણ :

'સાયું કહું ? તમે માનો છો એવો BOLD હું નથી. સમાજ એટલો ગરીબડો છે કે મારા જેવો 'ઓછો ગરીબડો' માણસ સ્પષ્ટવક્તામાં ખપી જાય છે. એક વાત ખરી કે મનમાં હોય તેનાથી સાવ જુદું બોલનાર કે લખનારને હું રેડલાઈટ ઝોનના વક્તા કે લેખક તરીકે ભાંડું છું. જેમ માણસનું ચારીત્ર્ય હોય છે, તેમ કલમનું પણ ચારીત્ર્ય હોય છે. લોકોને કલમથી છેતરનારા લેખકોને વાચકે ત્યજી દેવા જોઈએ. મારે BOLD બનવા માટે પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો. હું જેવો હોઉં તેવો જ પ્રગટ થાઉં એવી મારી પ્રબળ ઝંખના છે. કુળ-પરમ્પરાની દષ્ટીએ હું કીસાનકુળનો ભુમીપુત્ર છું. મારી પાકી માન્યતા છે કે દંભી સાધુ કરતાં તો કોઈ નીખાલસ ગણીકા, ભગવાનની વધુ સમીપ હોય છે.

જેઓ નીખાલસ બની શકે તેમ ન હોય, તેવા સૌએ પ્રવચનો કરવાનું અને લખવાનું છોડી દઈને જુઠ, ફરેબ, અને છેતરપીંડીની દુકાનના ગલ્લા પર બેસી જવું જોઈએ. હું કોઈ મહાત્મા નથી અને થવા માગતો નથી. એટલું કહી રાખું કે કોઈને પણ છેતરવામાં મને રસ નથી. પરીણામે મીઠું મીઠું બોલવાનું મને ફાવતું નથી, હું આદતસે મજબુર છું. હું અધુરો ઘડો છું, તેથી છલકાઉં પણ છું. ..ડૉ. ગુણવન્ત શાહ..

પુસ્તીકાને અન્તે મુકેલું અવતરણ :

એક ખાનગી વાત કહું ? રોજ રાતે સુવા માટે માળ પર જતી વખતે દાદરનાં પગથીયાં ચડું ત્યારે, હું જાતને અચુક કહું છું : કદાચ કાલે સવારે 'ચાર જણાની મદદ' વીના હું આ પગથીયાં પોતે ન પણ ઉતરી શકું. મૃત્યુનું સ્મરણ દીવસમાં એકાદ વખત પણ થાય તો ઘણા દોષોમાંથી બચી જવાય છે. ઘણા માણસો પોતે કદી પણ મરવાના ન હોય એ રીતે સત્તાને, સંસ્થાને, પૈસાને, સન્તાનોને, સમ્બન્ધોને, અને શત્રુતાને વળગી રહે છે. મૃત્યુ ફરજિયાતપણે કશુંક છોડાવે તે પહેલાં તે સમજણપુર્વક છોડવું, એમાં જ જીવનની કળા પ્રગટ થાય છે. વધારે નથી લખતો; કારણ કે એમ કરવામાં મારો પનો ટુંકો પડતો જણાય છે. જેવું સમજાયું તેવું લખ્યું છે. બાકી આપ મુઆ વીના સ્વર્ગે ન જવાય. માનસીક શાન્તી પણ તમને તમારી પરવાનગી વીના નહીં મળી શકે. શાન્તીનું સરોવર તો માણસની અન્દર આવેલું જણાય છે. ..ડૉ. ગુણવન્ત શાહ..

સૌજન્ય : 'ગુસ્તગુ, ગુણવન્ત શાહ સાથે'માંથી સાભાર..

(આટલું પુરતું છે. સોળ પાનાંની બાપડી નાનકડી ચોપડી તે કેટલુંક સમાવી શકે ?

ખુશીના એક સમાચાર હાલ જ આપી દઉં :

આ નાનકડી; પણ 'મૃત્યુ'ની વાત નીમીત્તે 'જીવનપાઠ' સમજાવતી પુસ્તીકાની રુપકડી ઈ.બુક ભાઈ ગોવીન્દ મારુ (govindmaru@gmail.com) બનાવી રહ્યા છે. કદાચ તૈયાર થઈ પણ ગઈ હોય. એ મેળવવા આપ ઉત્સુક હો તો તેમને લખજો. તેઓ સ-સ્નેહ તમને મોકલશે..

..ઉત્તમ.મધુ ગજ્જર..)

લેખકે પોતે પ્રકાશીત કરેલી માત્ર સોળ પાનાંની અને ચાર જ પ્રકરણની પુસ્તીકા 'મૃત્યુમીમાંસા'માંથી, લેખકની પરવાનગીથી સાભાર.. પ્રકાશક લેખક પોતે. પુસ્તીકા અંગે તમે તેમને નીચેને સરનામે જણાવી શકો છો. બે જ માસના ગાળામાં આ પુસ્તીકાની બે આવૃત્તી થઈ ચુકી છે.
(લેખક હાલ બે માસના અમેરીકાના પ્રવાસે છે.)

..ઉત્તમ.મધુ ગજ્જર..

સર્જકસમ્પર્ક:

ડૉ. શશીકાન્ત શાહ, 35-આવીષ્કાર રો હાઉસ, તાડવાડી, રાંદેર રોડ, સુરત-395 009
Phone : 0261-277 6011 Mobile : 98252 33110 eMail : sgshah57@yahoo.co.in

એક પુષ્પ સંધ્યા સમયે
ખરી પડે ત્યારે બીજાં પુષ્પો
કદી રડારોળ કરતાં નથી.
ખીલવું અને ખરી પડવું
એ એક જ સીક્કાની બે
બાજુઓ છે. ખરી પડતાં
પહેલાં પુષ્પ પોતાની સુગંધનું
વીસર્જન કરે છે. આપણે પણ
ખરી પડીએ એ પહેલાં, જો
જીવનસુગંધ પ્રાપ્ત કરી લઈએ
તો, ખરી પડવાનું પણ
સુગંધમય અને આનન્દમય બને.
જીવનની બધી પાંદડીઓ સોળે કળાએ

ખીલી ઉઠે એવી રીતે જીવવું એ જ
સાધના છે. આવું થાય પછી તો
મૃત્યુ પણ મહોત્સવ બની જાય !

—ગુણવન્ત શાહ

(‘સુરત ઓલપાડ ચોર્યાસી કડવા પાટીદાર સમાજ’ની સમુહ પ્રાર્થનાપોથીને છેલ્લે પાનેથી સાભાર..) ..ઉ.મ..

‘સન્ડે ઈ.મહેફીલ’ – વર્ષ: ‘ચૌદમું’ – અંક: 404 –July 08, 2018
‘ઉંઝાજોડણી’માં અક્ષરાંકન: ઉત્તમ ગજ્જર - uttamgajjar@gmail.com

Have you ever visited : <http://www.gujaratilexicon.com> ?

More than 3,52,68,000 Gujarati Language lovers have visited
<http://www.gujaratilexicon.com>

More than 1,04,73,000 have visited Digital Bhagwadgomandal
<http://www.bhagwadgomandal.com>

More than 10,12,000 have visited Lokoosh
<http://lokoosh.gujaratilexicon.com>

More than 10,26,000 have visited Global-Gujaratilexicon
<http://global.gujaratilexicon.com>

